

” SALVGARDAREA BISERICII MONUMENT DE LEMN DIN CRIVINA DE SUS.

ROLUL ARHITECTULUI ÎNTR-UN PROCES MULTIDISCIPLINAR”

Teză de doctorat – Rezumat

pentru obținerea titlului științific de doctor la

Universitatea Politehnica Timișoara

în domeniul de doctorat Arhitectură

autor arh. Vladimir Obradovici

conducător științific Prof.univ.dr.arh. Smaranda Maria Bica

martie 2020

Contextul în care este propusă tema

În context european, România deține un număr însemnat de biserici de lemn, monumente istorice de arhitectură, dintre care o mare parte se găsesc într-o stare precară de conservare.

Înainte de 1989 bisericile de lemn de patrimoniu erau întreținute periodic cu ajutorul unor echipe de meșteri specializați, conduse de specialiști din cadrul structurilor Ministerului Culturii¹, dar în ultima perioadă nu mai există o strategie la nivel național pentru conservarea acestora.

Tradiția vechii școli formate în anii '60, '70, în care se intervenea după principiile de restaurare² care au făcut ca bisericile de lemn să ajungă în condiții bune până astăzi, s-a pierdut.

Majoritatea intervențiilor recente de restaurare sunt criticate din cauza **nerespectării autenticității și integrității** monumentelor. Se pot preciza câteva caracteristici comune ale acestor intervenții: acestea sunt mult prea extinse (invazive), eliminarea / înlocuirea nejustificată și nedocumentată a unor elemente și etape din trecutul bisericilor, modificări ale formei arhitecturale, folosirea betonului armat, folosirea tehnicilor industriale de prelucrare în locul celor tradiționale, introducerea „detaliilor maramureșene” indiferent de zonă și de caracterul bisericilor.

Consecințele acestor intervenții, pe lângă faptul că pot pune bisericile de lemn pe termen mediu și lung în pericol, reprezintă anularea contextului istoric și cultural din spatele acestor monumente istorice. Astfel este afectată iremediabil identitatea monumentelor și odată cu aceasta și identitatea comunităților cărora aceste monumente le aparțin, într-un context global în care este necesar să fim conștienți și să prețuim rădăcinile pe care le avem.

Exemplele pozitive sunt foarte puține și insuficient promovate, acestea nereușind să formeze o nouă școală de conservare, cu o abordare prin care bisericile de lemn să fie mai atent studiate, iar intervențiile să fie unele justificate, minimale, respectându-le *autenticitatea și integritatea*.

De această situație s-a lovit de la bun început echipa numită mai târziu *Biserici Înlemnite*, care și-a propus salvarea bisericii de lemn *Cuvioasa Parascheva* din Crivina de Sus

¹ Andreea Lazea, *Pentru o antropologie a patrimoniului și patrimonializării. Perspective asupra monumentelor istorice în România*, Lumen, Iași, 2002, p.136.

² Virgil Antonescu, „Restaurarea citorva Biserici d e Lemn din Maramureș”, în *Revista Monumentelor Istorice*, 1964, p.133-150.

(TM-II-m-A-06214), aflată în anul 2013 într-o stare precară de conservare.

Trebuie menționat că demersul început în anul 2013 la Crivina de Sus (comuna Pietroasa, județul Timiș) reprezintă mai mult decât proiectul de conservare al bisericii de lemn și a fost inițiat de către o echipă multidisciplinară³, sub egida AsoP⁴, având obiectivul studierii peisajului cultural al zonei. Studiile s-au desfășurat în perioada 2013-2019 sub formă de ateliere studențești multidisciplinare de vară, coordonate de echipă și de alți specialiști invitați din diferite domenii conexe.

O componentă prioritară din tot acest mare proiect, l-a constituit salvagardarea bisericii de lemn, considerată elementul central al peisajului cultural al zonei. Echipa de voluntari⁵ care a inițiat procesul de conservare (2013-2019) și-a propus ca acesta să devină un **deschizător de drumuri** și un **exemplu de bună practică** în acest domeniu al patrimoniului. Preocuparea ca demersul să respecte autenticitatea și integritatea monumentului a dus la o **studiere atentă a problemelor, la o înțelegere amplă a nevoilor și a valorii** bisericii de lemn, astfel încât viitoarea intervenție să fie justificată, minimală, dar completă, prin care să-i fie respectată și de ce nu, întărită valoarea.

Echipa a trebuit să se ocupe de **managementul întregului proces**. Implicarea a constat în organizarea atelierelor de vară, căutarea de fonduri, identificarea meșterilor, specialiștilor, procurarea materialelor, urmărirea în permanență a șantierului, rezolvarea tuturor problemelor întâmpinate, promovarea și diseminarea demersului. În majoritatea etapelor, implicarea a fost „cot la cot” cu meșterii (câteodată chiar în locul acestora). Toate acestea au contribuit la înțelegerea din interior a întregului proces și a importanței fiecărui membru într-un astfel de proiect.

În ce privește **strict coordonarea proiectului de conservare**, responsabilitatea a căzut în sarcina mea, fiind îndrumat de către mentorul acestui proiect⁶ și sprijinit în diferite etape de către echipa multidisciplinară a proiectului, compusă din colegii arhitecți, peisagiști, respectiv colaboratori cu specializări în celelalte domenii, meșteri și de studenții implicați⁷.

Nevoia inițială a echipei fără experiență, de a dobândi cunoaștere în domeniul conservării bisericii de lemn, a făcut ca demersul să devină o **școală multidisciplinară de conservare**, unde au fost invitați specialiști și meșteri competenți în domeniu. Învățarea și experiența dobândite nu a avut efect doar pentru echipa implicată, ci și pentru studenții și voluntarii participanți, unii dintre ei lucrând astăzi în cadrul unor proiecte similare. Consecința pe termen lung a unor astfel de demersuri ar trebui să fie inițierea unei noi școli de conservare, care să formeze specialiștii și meșterii de care este acută nevoie.

³ Echipa inițială care a demarat proiectul a fost compusă din: Raluca Rusus (peisagist), Alexandru Ciobotă (peisagist), Andrei Condoroș (peisagist), Nicoleta Mușat (antropolog), Diana Belci (arhitect), Vladimir Obradovici (arhitect).

⁴ Asociația Peisagiștilor din România, Filiala Teritorială Vest (A.s.o.P.).

⁵ Echipa de management al demersului de salvagardare este compusă din: părintele paroh Ionel Cotocea, Raluca Rusu (peisagist), Alexandru Ciobotă (peisagist), Vladimir Obradovici (arhitect). Numărul celor care au contribuit la salvagardarea bisericii de lemn nu poate fi cuantificat cu precizie fără riscuri de omisiuni. Recent s-a realizat un bilanț care însumează 253 de persoane (voluntari, studenți, meșteri, specialiști, sponsori și binefăcători).

⁶ Echipa care a inițiat acest demers, îl consideră pe *Alexandru Baboș* (dr. arhitect, expert în patrimoniu) mentorul acestui proiect.

⁷ Echipa de colegi și colaboratori: Bogdan Ilieș (istoric), Diana Belci (arhitect), Bogdan Gogoci (arhitect), Mihai Moldovan (arhitect), Alexandru Ciobotă (peisagist), Alina Floca - Adăscăliței (peisagist), Milena Popa (arhitect), Livia Bucșa (biolog), Dorottya Makay (structurist), HARI József (structurist), BARTALIS Szilárd (structurist), Teodor O. Gheorghiu (arhitect), Eugen Vaida (arhitect), Raluca Munteanu (arhitect), Cornel Farcaș (structurist), Dragoș Dumitrescu (structurist), Cristian Floca (arheolog), Istvan Botar (dendrocronolog), Doina Mihăilescu (restaurator pictură), Maria Sbera (restaurator pictură), Ioana Rus (istoric de artă), Ovidiu Stoia (topograf), Adrian Galiciu (topograf), Radu Totorean (geotehnician), Benke István (expert structurist), Horia Dinică (inginer electrice), Nicolae Toader (meșter dulgher), Ioan Cioară (meșter dulgher), Florin Lăzărescu (meșter dulgher) și studenții participanți la atelierelor de vară de la Crivina de Sus în perioada 2013-2019.

Multidisciplinaritatea, premisa proiectului, a fost adoptată cu scopul de a înțelege monumentul și contextul acestuia din cât mai multe puncte de vedere și astfel, de a obține o imagine holistică asupra subiectului. Motivația inițială, conform căreia, înțelegerea din cât mai multe perspective a problemelor și a valorilor bisericii de lemn, va reduce riscurile unor intervenții nejustificate asupra monumentului, s-a dovedit hotărâtoare pentru calitatea rezultatului.

Tema acestei lucrări este cercetarea din perspectiva arhitectului coordonator a procesului de conservare a bisericii de lemn de la Crivina de Sus, ca demers multidisciplinar complex.

Motivația alegerii acestei teme este argumentată de contextul din prezent al conservării bisericilor de lemn din România, unde este mare nevoie de exemple de bună practică, de împărtășirea experiențelor dobândite și de discutarea critică a acestora, cu scopul de a se forma o nouă școală de conservare, adaptată contextului politic și economic actual.

Stadiul cercetării acestui subiect în țara noastră este limitat, existând foarte puține studii și publicații despre conservarea bisericilor de lemn, în comparație cu nevoia dată de numărul mare al monumentelor, de starea lor precară de conservare și de intervențiile defectuoase din ultima perioadă.

Un alt argument este impactul pe termen lung al cercetării asupra acestui domeniu, doar prin schimbul de experiență și prin dialogul critic al multor astfel de exemple, se poate forma o nouă școală de conservarea a bisericilor de lemn în România.

Scopul tezei este acela ca experiența și învățăturile dobândite în cadrul procesului multidisciplinar de la Crivina de Sus, primate din prisma arhitectului coordonator, să poată fi valorificate în cadrul altor proiecte similare.

Întrebările la care se caută răspuns prin această lucrare sunt:

- *Care este importanța multidisciplinarității în cadrul unui proiect de conservare al unei biserici monument de lemn, din perspectiva arhitectului - coordonator?*
- *Cât de relevant este studiul de caz de la Crivina de Sus pentru conservarea bisericilor de lemn din România și cum poate ajuta experiența dobândită la o bună gestionare a unor proiecte similare?*
- *Care este rolul arhitectului - coordonator în gestionarea acestui proces multidisciplinar de conservare al unui monument istoric, care este mecanismul desfășurării acestui demers și care sunt provocările?*

Metodologia de cercetare pentru obținerea răspunsurilor la întrebările formulate anterior a fost următoarea: în cadrul studiului de caz prezentat s-a urmărit procesul multidisciplinar în cadrul fiecărei etape a proiectului: evaluarea preliminară, studiile întocmite, realizarea proiectului, intervenția de conservare și monitorizarea.

În cadrul acestor etape se va porni cu prezentarea situației generale (de exemplu rolul unui studiu sau al unei etape din cadrul proiectului), apoi se vor exemplifica prin studiul de caz, folosindu-se cele mai relevante situații. Se vor trage concluzii care se vor prezenta la finalul lucrării.

Perspectiva din care se va judeca critic acest proces va fi cea a arhitectului - coordonator.

Teza este structurată în șase capitole, primele trei fiind capitole introductive atât pentru subiectul de cercetare cât și pentru contextul istoric și actual al bisericilor de lemn. Capitolul patru este dedicat studiului de caz în care întrebările de la care pornește teza se cercetează după metodologia propusă. În capitolul cinci se trag concluziile iar în ultimul capitol se prezintă consecințele tezei și ale demersului multidisciplinar de la Crivina de Sus.

Capitolul 1. Introducere

Capitolul inițial al lucrării prezintă contextul actual al bisericilor de lemn din România, condițiile care au dus la începerea demersului de la Crivina de Sus, argumentul alegerii subiectului de cercetare, fiind formulate întrebările la care teza va răspunde. Este precizată metodologia folosită pentru cercetarea subiectului.

Stadiul limitat al cercetării proceselor multidisciplinare în conservarea bisericilor de lemn constituie unul dintre argumentele alegerii acestei teme.

De asemenea, este argumentată alegerea folosirii anumitor termeni în cadrul tezei. Structura tezei este prezentată tematic, pe capitole și subcapitole.

Capitolul 2. O introducere în arhitectura bisericilor de lemn

În acest capitol se urmărește o introducere în subiectul puțin cunoscut al bisericilor de lemn. Subiectul este privit din perspectivă istorică și arhitecturală la scara Europei, României și a Banatului. Acest capitol se bazează pe surse din lucrările de cercetarea a personalităților consacrate în domeniul bisericilor de lemn din Europa și din țara noastră.

Cea mai mare parte a continentului european a găzduit în trecut culturi care și-au edificat habitatul în lemn. Începând cu evul mediu, din motive de durabilitate și reprezentativitate, arhitectura de zid o înlocuiește treptat pe cea de lemn și odată cu aceasta s-a pierdut și cultura din spatele acestui material. În cadrul arhitecturii de lemn, bisericile reprezintă excelența acestei tradiții, reflectând societățile respective, valorile acestora și continuitatea lor în timp. Astăzi s-a păstrat un procent foarte mic din vechile biserici de lemn, care au putut fi protejate odată cu dezvoltarea conceptului de patrimoniu și de monument istoric.

Sursele din perioada medievală timpurie (înaintea secolelor XI- XII) arată că arhitectura eclezială a fost în primul rând una realizată din lemn în marea parte a Europei⁸. În contextul frecventelor războaie în care edificiile din lemn erau vulnerabile la incendieri și a constituirii unor noi formațiuni statale cu nevoi de reprezentativitate, treptat bisericile de lemn sunt înlocuite cu unele de piatră.

Au rămas însă zone în Europa, unde această schimbare s-a produs mai lent sau deloc, precum Scandinavia, Centrul - Estul Europei și Rusia⁹. Teoria larg răspândită astăzi, explică trecerea de la lemn la piatră, deoarece piatra era considerată un material superior lemnului. Un punct de vedere alternativ, sugerează că lemnul și piatra au fost alese ca materiale și datorită simbolisticii acestora (permanență / efemeritate). Cercetările arheologice din toată Europa au arătat că multe biserici de piatră au fost construite peste o biserică mai veche de lemn¹⁰.

Cercetătorii bisericilor europene de lemn sunt unanim de părere că acestea au evoluat din vechile locuințe tradiționale, peste care s-au suprapus anumite influențe și inovații dobândite în timp. Cu alte cuvinte este posibil ca primele biserici să fi fost chiar locuințele oamenilor sau temple păgâne. În timp, din motive de cult, din nevoi de reprezentare simbolică și instituțională, au apărut elemente distinctive precum absidele, planimetriile specifice,

⁸ Claus Ahrens, *op.cit.*, p.177.

⁹ Evgeny Khodakovskiy și Siri Skjold Lexau, *Historic Wooden Architecture in Europe and Russia, Evidence, Study and Restoration*, ed. Birkhäuser, Basel, 2016, p.10.

¹⁰ Claus Ahrens, *op.cit.*, p.178-179.

altarele, iconostasele, turlele, bolțile, portalele, pictura interioară¹¹.

Dulgherii bisericilor de lemn erau specializați, constituiți în echipe itinerante, existând și schimburi de cunoaștere între diferitele școli, unde se foloseau chiar și sisteme de măsură și de proporționare, s-au descoperit documente care atestă existența unor bresle de dulgheri de la începutul secolului al XV-lea¹².

Situația nu este diferită pe teritoriul României, unde arhitectura bisericilor de lemn a fost prezentă mult înaintea celor mai vechi biserici păstrate până astăzi¹³.

În multe regiuni arhitectura de lemn a coexistat cu cea de piatră, influențându-se reciproc. Statutul mai ridicat dobândit în timp de arhitectura de zid, a făcut ca meșterii să preia anumite trăsături ale acesteia în arhitectura de lemn¹⁴. S-a scris despre influențele arhitecturii bisericilor gotice (occidentale), asupra turnurilor bisericilor de lemn din Maramureș și despre influența arhitecturii bizantine și gotice asupra arhitecturii bisericilor de lemn din Moldova, Muntenia și Oltenia care odată asimilate, prin sinteză au produs stiluri distincte¹⁵.

Există patru tipuri de structuri ale bisericilor de lemn identificate în România. Bisericile în cheotoare sunt cele mai numeroase și aparțin unei tradiții larg răspândite în Europa. Mult mai rare sunt bisericile în căței și în furci, iar bisericile de tip bordei din păcate au dispărut din sudul țării la începutul secolului XX. Cele mai multe biserici în căței se găsesc în vestul țării (cca. 12-13), trei în Moldova și una în Basarabia. Câteva biserici în furci se mai păstrează în Dobrogea. Bisericile în căței și în furci reprezintă o raritate astăzi în Europa¹⁶.

Planimetria bisericilor de lemn românești respectă caracteristica bisericilor răsăritene prin planul tripartit (împărțit în trei spații succesive), după tradiția bizantină: pronaosul (tinda / nartexul), naosul (biserica) și altarul¹⁷. În plus mai poate apărea pridvorul (prispă). Aceste zone au diferite funcțiuni, începând cu cea liturgică, dar adăpostind și alte activități ale comunității.

Din punct de vedere simbolic bisericile de lemn întruchipează Ierusalimul Cereșc prin proporțiile și înfățișarea naosului, numit în limbaj popular „biserică”. Celelalte spații: altarul, tinda (pronaosul), pridvorul și turnul sunt doar extensii apărute în timp, pe axul longitudinal E-V, a anumitor funcțiuni simbolice ale bisericii. Bolta sau cupola („cerul bisericii” sau „cerimea”) semnifică lumea cerească și contribuie la proporția simbolică, cubică a naosului. Cheotoarele „netede” folosite doar la biserici au fost de asemenea, în trecut, o distincție simbolică între arhitectura domestică și cea sacră¹⁸.

Pictura murală în bisericile de lemn are un rol educativ în morala și doctrina creștină a enoriașilor, un rol sacru (simbolic) al spațiului de cult și un rol estetic prin care biserica este

¹¹ Joby Patterson, *Wooden Churches of the Carpathians: A Comparative Study*, Columbia University Press, New York, 2001, p.60.

¹² Robert M. Kunkel, „Structural Questions Involving the Oldest Timber Churches of the Carpathian Mountain Region”, în *RESCUING THE HIDDEN EUROPEAN WOODEN CHURCHES HERITAGE*, Free Books S.r.l., Città di Castello (PG) Italia, 2006, p.10.

¹³ Ioana Cristache -Panait, „Valoarea Istorică a Bisericilor De Lemn”, în *Revista Monumentelor Istorice*, Anul LXI, nr. 2, 1992, p. 92-99.

¹⁴ Alexandru Baboș, op.cit.

https://ro.wikipedia.org/wiki/Biserici_de_lemn_din_România [accesat la 02.12.2019].

¹⁵ Romulus Zamfir, *Arhitectura Populară de Lemn în context European*, teză de doctorat, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Sibiu, 2007, p.3.

¹⁶ Alexandru Baboș, op.cit.

https://ro.wikipedia.org/wiki/Biserici_de_lemn_din_România [accesat la 02.12.2019].

¹⁷ David Roden Bruxton, op.cit., p.41-42.

¹⁸ Alexandru Baboș, *Tracing a Sacred Building Tradition. Wooden Churches, Carpenters and Founders in Maramureș until the turn of the 18th Century*, ed. DigitalPrint AB, Norrköping, Suedia, 2004, p.125.

transformată într-o *podoabă fără de preț*¹⁹. La fel ca arhitectura, pictura bisericilor de lemn, ocupă un loc bine stabilit în tendințele istorice ale culturii europene.

Similar cu situația la scara mai largă a Europei și a României, în Banat se mai păstrează doar o mică parte din totalul bisericilor de lemn despre care s-au găsit informații începând cu evul mediu. Principalele cauze ale dispariției acestora sunt atribuite naturii fragile a lemnului și a cauzelor umane, printre care, ocupația otomană (1552-1716), războiul austro-turc (1787-1792). Sub administrația habsburgică teritoriul Banatului proaspăt preluat de la otomani, a fost supus unui amplu proces de sistematizare, pentru a deveni o zonă profitabilă noii puteri. Sistematizarea s-a produs la scara întregului teritoriu, fiind planificată o rețea nouă de sate, teritorii agricole și pășuni. Satele noi au fost planificate după modele predefinite iar cele existente au fost sistematizate după regulamentul de colonizare²⁰. În multe cazuri satele românești au fost relocate, în aceste situații biserica de lemn fie s-a mutat odată cu satul sau a fost construită una nouă de zidărie, după modelul bisericilor baroce. Până la începutul secolului al XIX-lea în Banat predomină bisericile de lemn, apoi încep să le ia locul cele de zidărie²¹. Odată cu dezvoltarea economică a comunităților românești din zona agricolă de câmpie, a început procesul de înlocuire a bisericilor de lemn cu cele de zidărie, considerate un semn al prosperității. Când o comunitate renunța la vechea biserică de lemn pentru construcția uneia noi din zidărie, cea veche era vândută sau dăruită unui alt sat mai sărac²².

Din punct de vedere al tipologiilor bisericilor de lemn din Banat, din cele 31 de biserici de lemn păstrate, majoritatea au altar nedecroșat poligonal cu trei sau cinci laturi²³.

Una din particularitățile bisericilor de lemn bănățene sunt cele câteva biserici construite în sistemul structural *în căței*. În alte zone ale țării se mai găsesc foarte puține biserici realizate în acest sistem constructiv, fiind posibil ca acestea să fie unice în Europa²⁴.

Altă particularitate a bisericilor bănățene de lemn este tencuirea lor exterioară (văcăluială) câteodată regăsită și la interior. Aceasta a fost o consecință a influenței bisericilor de zidărie din perioada administrației habsburgice, dar și o urmare a interdicției de a se construi din lemn, începând cu secolul al XVIII-lea. Prin tencuirea bisericilor de lemn, comunitățile românești încercau să imite înfățișarea unei biserici de zid.

Turnurile și coifurile turnurilor, de multe ori copiază prin bulbii folosiți, coifurile bisericilor baroce de zid, construite în tot Banatul de administrația habsburgică, acestea fiind prezente la toate bisericile de lemn.

Primele elemente pictate ale bisericilor de lemn bănățene au fost iconostasele (început de secol XVIII) cu o pictură având influența stilului brâncovenesc. Pictura murală integrală sau parțială apare mai târziu (sfârșit de secol XVIII – mijloc de secol XIX) la câteva biserici din Banat²⁵, fiind o sinteză între tradiția locală (regăsită în Arad și Bihor) și influențe occidentale.

¹⁹ Alexandru Baboș, „Mărturii istorice adunate în biserica de lemn din Oncești cu rezonanțe în arhitectura, arta și limba Țării Maramureșului”, în *Acta Musei Maramorosiensis*, Muzeul Maramureșului, 2019, p.7.

²⁰ Anton Tafferner, *Quellenbuch Zur Donauschwabischen Gesichte Impopulations – Haupt – Instruction fur das Banat 1772*, Buch und Kunst Klepperhaus, Stuttgart, 1978, p.251.

²¹ Nicolae Săcară, *Bisericile de Lemn dispărute din Banat*, Editura Excelsior Art, 2002, p. 7-12.

²² Ioana Cristache - Panait și Florica Dimitriu, *op.cit.*, p. 551.

²³ Biserici cu altar nedecroșat, conform Ionei Cristache – Panait și Florica Dimitriu: Ohabita (dispărută), Crivobara, Hezeriș, Căpăt, Ersig, Julița, Corbești, Groșii Noi, Roșia Nouă, Românești, Jupânești, Margina, Bătești, Zolt, Seliște, Troaș, Lucareț, Pojoga.

²⁴ Alexandru Baboș, *op.cit.*

https://ro.wikipedia.org/wiki/Biserici_de_lemn_din_România [accesat la 02.12.2019].

²⁵ Dorina Sabina Pârvolescu, *Pictura Bisericilor de Lemn din Banat*, Editura Mirton, Timișoara, 2003, p. 5-39, *Bisericile din Banat cu pictură murală parțială sau integrală: Dragomirești, Hezeriș, Căpăt, Groși, Zolt, Povergina (arsă), Bătești, Curtea, Poieni, Margina, Topla, Dubești, Românești, Pietroasa și Iersig.*

Capitolul 3. Situația actuală a bisericilor de lemn din România, înscrise în Lista Monumentelor Istorice

În primul subcapitol se urmărește influența în timp a politicilor de patrimoniu asupra bisericilor de lemn aflate pe teritoriul actual al României. Felul în care bisericile de lemn s-au păstrat, fiind și o consecință a efectului politicilor de patrimoniu.

În al doilea subcapitol se prezintă datele disponibile în prezent legate de numărul și de starea de conservare a bisericilor de lemn.

Date statistice în privința stării de conservare a monumentelor istorice de arhitectură (în general) indică faptul că aproximativ 70% dintre ele au starea de conservare necunoscută, iar 12% se află în stare mediocră, stare de colaps și (pre)colaps și necesită intervenții urgente²⁶. În privința bisericilor de lemn la nivel național, nu s-au găsit date statistice referitoare la starea de conservare.

În a doua jumătate a capitolului, este surprinsă importanța bisericilor de lemn, atât ca monumente de arhitectură cu valoare cultică, ca elemente de legătură dintre strămoși și comunitate, dar și ca edificii cu reale valori culturale, științifice și economice pentru comunitate.

Cu toate acestea, în prezent, valoarea conferită bisericilor de lemn este reflectată prin felul în care statul, bisericile ca instituții, comunitățile din jur și societatea în general se raportează la acestea. Se poate afirma că situația de astăzi a bisericilor de lemn de patrimoniu este una nemaîntâlnită în istoria noastră. Meșterii de care ar fi nevoie pentru păstrarea acestui patrimoniu nu mai sunt, nu există o strategie la nivel național cu privire la bisericile de lemn. Numărul, starea de conservare și valoarea acestora nu se cunoaște, pentru a se putea face o strategie și o prioritizare. Intervențiile din ultima perioadă sunt puține la număr și în mare parte slabe calitativ, cu efecte „mutilante” asupra autenticității și integrității monumentelor. Puținele exemple pozitive vin din zona privată, inițiative care însă sunt limitate ca resurse și prea puțin promovate.

Astăzi statutul bisericilor de lemn a rămas neclar, rămânând „între”, a fi protejate ca monumente de arhitectură și nimeni care să-și asume acest lucru, între a fi considerate patrimoniu și comunitățile locale care nu și le doresc, „pasate” între proprietari (Biserici) și Stat (Ministerul Culturii).

Dacă în acest moment de cumpănă nu se va acționa în vederea salvării lor, chiar dacă viitoare generații, prin educație, vor căuta să-și regăsească rădăcinile, va fi prea târziu, cel puțin pentru bisericile de lemn. În România s-au păstrat printre cele mai multe biserici de lemn din Europa²⁷, ceea ce ar trebui să ne responsabilizeze ca păstrători ai unei valoroase moșteniri pentru viitoare generații.

În ultimul subcapitol sunt prezentate succint câteva studii de caz din ultima perioadă relevante pentru contextul actual și pentru demersul de la Crivina de Sus, cercetat în următorul capitol. Aceste studii de caz au fost alese pentru a se înțelege caracteristicile vechii școli de restaurare din anii '60, '70 care astăzi s-a pierdut după cum se poate vedea în intervențiile contemporane. Aceste intervenții actuale au fost reprezentate prin „restaurarea” celor șapte biserici de lemn din zona Făgetului între anii 2012-2015, a căror trăsături negative

²⁶ Conform datelor din *Strategia Sectorială în Domeniul Culturii și Patrimoniului Național pentru perioada 2014-2020* a Ministerului Culturii, p.58-61, http://www.culturadata.ro/wp-content/uploads/2014/05/STRATEGIA_SECTORIALA.pdf, [accesat la 15.12.2019].

²⁷ Mihaela Mănilă, „Patrimoniul religios, un element important în crearea unei identități a județului Vrancea”, în *Revista de turism / Journal of tourism*, Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava, 2011.

au fost evidențiate.

Ultimul studiu de caz îl reprezintă reconstrucția bisericii Södra Råda din Suedia²⁸, a cărei principii a influențat proiectul de conservare al bisericii de lemn de la Crivina de Sus.

Capitolul 4. Studiu de caz: biserica Sf. Parascheva din Crivina de Sus

Acest capitol se bazează pe experiența avută în cursul demersului de conservare. Astfel, s-a urmărit formularea unor răspunsuri la întrebările precizate inițial prin prisma realităților întâmpinate în cursul conservării bisericii de lemn din Crivina de Sus.

În primul subcapitol este descris contextul demarării proiectului de la Crivina de Sus și felul în care multidisciplinaritatea a ajuns să fie principiul dominant al acestui demers.

Pentru dobândirea unei imagini de ansamblu asupra demersului de la Crivina de Sus, se prezintă cronologic istoricul procesului de conservare, începând cu principalele etape și continuând cu evenimente desfășurate în jurul bisericii de lemn (2013-2019).

Următoarele subcapitole se succed în ordinea etapelor unui proiect de conservare / restaurare în care se cercetează întrebările pe care le propune teza (importanța multidisciplinarității și rolul arhitectului în gestionarea acestui proces) fiind concluzionate prin perspectiva critică a arhitectului coordonator.

În *Evaluarea preliminară* se prezintă importanța acestei prime etape prin prisma principiilor internaționale de conservare și a unor studii consacrate despre acest subiect. Este exemplificat felul în care a fost realizată această etapă în cazul proiectului de la Crivina de Sus.

În subcapitolul *Studierea multidisciplinară* este prezentată importanța acestei etape (prin documentarea unor surse consacrate). Sunt enumerate domeniile implicate în proiectul de la Crivina de Sus (echipa multidisciplinară a studiilor), este descris modul în care aceste discipline au contribuit la înțelegerea subiectului și metodologia folosită în cadrul investigațiilor realizate. În partea a doua a subcapitolelor este descris modul în care au fost realizate aceste studii, rezultatele lor, importanța pentru proiect și relațiile cu alte discipline implicate.

În cadrul subcapitolului *Proiectul de conservare*, sunt prezentate disciplinele implicate în proiect, rolul acestora și importanța colaborării multidisciplinare pentru viitoarea intervenție. În prima parte sunt prezentate documentele internaționale și principiile de conservare ce au stat la baza proiectului. În partea a doua a subcapitolului sunt prezentate cele mai relevante situații particulare ale proiectului și rolul colaborării multidisciplinare în definirea problemelor, cântărirea opțiunilor și adoptarea deciziilor de intervenție.

În prima parte a subcapitolului *Intervențiile de conservare*, se tratează aspectele și condițiile generale (valabile astăzi în România) ale unui șantier de conservare al unei biserici de lemn, identificate prin prisma experienței dobândite în cadrul proiectului de la Crivina de Sus. În partea a doua este demonstrată importanța și rolul implicării multidisciplinare și în această fază a proiectului, prin exemplificarea modului de colaborare dintre diferitele specialități în cadrul principalelor etape ale șantierului.

În subcapitolul *Monitorizarea* se prezintă importanța acestei etape și felul în care aceasta a fost începută la Crivina de Sus și care sunt următorii pași pentru realizarea acesteia.

Capitolul 5. Concluzii

În acest capitol sunt formulate răspunsurile la întrebările inițiale, reprezentând totodată și principalele concluzii ale procesului multidisciplinar de conservare al bisericii de lemn Sf. Parascheva din Crivina de Sus, din perspectiva arhitectului care a coordonat acest proiect. Anumite informații din cadrul capitolului dedicat studiului de caz (capitolul 4) au fost reluate,

²⁸ Gunnar Almevik și Karl-Magnus Melin, „Reconstruction in the Ashes of the Medieval Wooden Church of Södra Råda”, în *Traditional Craft Skills as a Source of Historical Knowledge*, Mirator 16:1, 2015, p.72-102.

considerându-se importantă prezentarea grupată a concluziilor, pentru a se dobândi o imagine de ansamblu asupra demersului.

Care este importanța multidisciplinarității în cadrul unui proiect de conservare al unei biserici monument de lemn, din perspectiva arhitectului - coordonator?

O abordare multidisciplinară respectă complexitatea valențelor unei biserici de lemn și a peisajului cultural din care face parte, prin **facilitarea unei înțelegeri holistice** asupra subiectului și astfel constituie **baza pentru decizii de intervenție justificate** de nevoile reale ale monumentului.

Prin dialogul și procesul de cercetare multidisciplinar rezultatul nu este strict suma rezultatelor fiecărei discipline, ci este mai mult decât atât. **Schimbul de viziuni favorizează idei, piste noi și perspective inedite de cercetare și de interpretare a rezultatelor.**

În toate fazele unui proiect de conservare este nevoie de colaborarea multidisciplinară.

Prin implicarea specialiștilor încă din faza de **evaluare preliminară** se obține o imagine generală realistă asupra monumentului, în privința valorii și a stării sale de conservare. Aceasta ajută la o planificare atentă față de autenticitatea monumentului, a următoarelor etape ale proiectului.

Studiile multidisciplinare asupra monumentului și asupra contextului acestuia, constituie baza pentru realizarea unei teme de proiectare în deplină cunoștință de cauză, pentru viitorul proiect și pentru viitoarea intervenție de conservare. O înțelegere amplă reduce riscurile unor decizii de intervenție incomplete sau nejustificate.

În cadrul **proiectului de conservare** se iau deciziile de intervenție, în raport cu principiile internaționale de conservare și cu nevoile particulare ale monumentului înțelese în faza de studii, prin consultarea cu echipa multidisciplinară.

Oricât de amplu și de atent ar fi realizat proiectul de conservare, în faza de **intervenție** apar mereu întrebări și situații neprevăzute. La acestea se poate răspunde cu ajutorul consultării specialiștilor competenți în situația respectivă și prin reluarea procesului de conservare (evaluare – studiu – propunere – intervenție).

În cadrul fazei de **monitorizare**, informațiile urmărite în timp, trebuie analizate de către specialiștii avizați în acele subiecte.

Cât de relevant este studiul de caz de la Crivina de Sus pentru conservarea bisericilor de lemn din România și cum poate ajuta experiența dobândită la o bună gestionare a unor proiecte similare?

În contextul de față exemplele pozitive sunt puține și insuficient promovate, fiind nevoie de diseminarea a cât mai multe **modele de bună practică** pentru dezvoltarea domeniului conservării bisericilor de lemn de patrimoniu.

Proiectul început prin entuziasmul unei echipe care nu avea experiență în acest subiect, dar care și-a dorit salvarea bisericii de lemn, s-a transformat (timp de șapte ani) într-o adevărată **școală de conservare** în timpul căreia au învățat atât întreaga echipă cât și ceilalți participanți la ateliere (studenții și voluntarii).

Demersul multidisciplinar s-a caracterizat printr-un **spirit participativ de voluntariat** și un **statut egal** între toți participanții, **deschiderea spre experimentare** în studierea bisericii, spre găsirea unor **soluții inovatoare** adaptate monumentului și **diseminarea rezultatelor**. Tot procesul a fost ghidat de personalități și specialiști consacrați în acest domeniu.

În toți cei șapte ani ai desfășurării sale, proiectul de la Crivina de Sus a avut ca prioritate **respectul pentru autenticitatea și integritatea monumentului**. O prioritate a fost

înțelegerea prin diferite metode a etapelor sale de evoluție (mărturia continuității folosirii sale) și conservarea monumentului prin evidențierea acestora. Proiectul a propus intervențiile strict necesare conservării bisericii, având ca principiu de bază **reversibilitatea** (începând cu eșafodajul de protecție și până la intervențiile asupra bisericii și a sitului).

Perpetuarea meșteșugului tradițional (de ex. realizarea manuală a șindrilei, cioplirea elementelor înlocuite cu securea și barda, tencuieli și pavaje realizate cu tehnici locale, etc.) și **folosirea de materiale locale și sustenabile** (lemnul, piatra și pământul), a fost un alt scop al proiectului.

Implicarea comunității locale în procesul de conservare și împărtășirea atitudinii de respect față de biserică de lemn (privită ca monument de arhitectură), au fost o prioritate.

O altă trăsătură a proiectului a fost **caracterul transparent** al întregului proces și informarea prin media și internet a celor interesați cu privire la desfășurarea lucrărilor.

Așadar, dacă se reușește **diseminarea** (prin cât mai multe căi) exemplul de la Crivina de Sus vine într-un moment oportun în contextul deficitar al conservării bisericilor de lemn din România.

Prin această teză sunt **evidențiați pașii urmați, însoțiți de exemple concrete din timpul procesului** de conservare și concluziile la care s-a ajuns, în privința fiecărei etape a proiectului și a modului de lucru multidisciplinar.

Privirea critică asupra întregului proces incluzând limitările, poate contribui la ghidarea altor demersuri similare și la evitarea unor neajunsuri, conștientizate în cadrul proiectului de la Crivina de Sus.

Care este rolul arhitectului - coordonator în gestionarea acestui proces multidisciplinar de conservare al unui monument istoric, care este mecanismul desfășurării acestui demers și care sunt provocările?

Dacă arhitectul este coordonatorul proiectului (sunt exemple în care alte profesii și-au asumat această misiune) rolul său poate fi considerat unul de „**manager**” al proiectului și „**medic**” al monumentului.

El **gestionează procesul multidisciplinar**, cunoaște rolul și importanța celorlalte specialități pe care le pune în valoare în cadrul proiectului de conservare, cu scopul dobândirii unei imagini holistice supra subiectului și astfel facilitarea unor răspunsuri justificate la nevoile monumentului.

Acesta „**cântărește**” **riscurile și consecințele** posibilelor strategii și își asumă **deciziile de conservare** cele mai potrivite (pentru păstrarea autenticității monumentului), în deplină cunoștință de cauză.

Sunt prezentate concluziile pentru fiecare fază a procesului de conservare al bisericii de lemn de la Crivina de Sus (*Evaluarea preliminară, Studiile multidisciplinare, Proiectul de conservare, Intervenția de conservare, Raportul final, Monitorizarea și Promovarea*), extrase din *capitolul 4*, dedicat studiului de caz.

În subcapitolul *Probleme generale identificare* sunt enumerate situațiile și constrângerile întâmpinate din cursul conservării bisericilor de lemn, prin prisma demersului de la Crivina de Sus. Deși unele dintre aceste probleme au mai fost amintite în diferite părți ale lucrării, s-a considerat importantă enumerarea acestora pentru conturarea unei imagini generale.

Ultimul subcapitol menționează limitările proiectului de la Crivina de Sus, aceasta considerându-se o informație utilă pentru alte demersuri similare.

Capitolul 6. Consecințe și direcții de continuare a cercetării

În acest ultim capitol sunt prezentate consecințele demersului de la Crivina de Sus și

implicit ale acestei lucrări, precum și direcțiile posibile de continuare a cercetării identificate prin experiența acumulată și prin această teză.

Efectul școlii de conservare de la Crivina de Sus ar trebui să se răsfrângă nu doar asupra biseriței de lemn din această localitate ci și asupra unor alte monumente istorice aflate într-o stare asemănătoare. Un efect deja vizibil este faptul că unii dintre studenții participanți la atelierile de la Crivina de Sus, lucrează astăzi în cadrul unor proiecte similare, colegi arhitecți implicați au demarat acțiuni de salvagardare iar unii colaboratori care nu avuseră tangență cu subiectul, astăzi colaborează în cadrul altor lucrări de conservare. Totodată meșterii ce au lucrat la Crivina de Sus sunt căutați pentru a se implica în acțiuni similare.

Dacă s-ar găsi resurse și interes ca astfel de demersuri să fie demarate și menținute active în diferite zone ale țării, s-ar putea forma acea școală de conservare la nivel național, prin care să se formeze specialiștii și meșterii de care este nevoie, pentru conservarea bisericilor de lemn.

Dezbaterea și împărtășirea experiențelor celor care au demarat și au participat la proiecte similare poate aduce un cumul de informații și poate introduce componenta critică, necesară unei școli de conservare.

Implicarea mediului academic este de dorit întrucât, sub o „umbrelă” instituțională, aceste demersuri capătă o altă anvergură și o altă deschidere, fiind introdusă și componenta științifică, de cercetare, de care este atât de mare nevoie.

Promovarea și diseminarea rezultatelor este esențială pentru conștientizarea valorii patrimoniului și pentru sporirea cunoașterii în acest subiect, atât în rândul comunităților locale, a publicului larg, a Bisericii ca instituție și în mediul academic și științific.

Același lucru se poate spune despre consecințele studiilor multidisciplinare. Cu toate că scopul acestora a fost înțelegerea problemelor, nevoilor și valorii bisericii, cu scopul unei conservări adecvate, acestea au adus și multe informații noi, inedite. Prin colaborarea multidisciplinară s-au descoperit perspective noi, îmbogățindu-se perspectivele de înțelegere asupra subiectelor, demonstrându-se că rezultatul unui proces multidisciplinar este mai mult decât suma concluziilor disciplinelor implicate.

Anumite descoperiri nu se rezumă la acest monument ci vorbesc despre un context istoric mai larg, puțin cercetat dar foarte interesant, sau despre soluții tehnice, constructive care nu au fost încă studiate.

Valorificarea meșteșugului a fost o altă componentă a demersului de conservare a bisericii de la Crivina de Sus. S-a urmărit ca intervențiile asupra elementelor vechi ale bisericii, să se facă cu aceleași tehnici de meșteșug, de către meșteri cu experiența necesară.

Pe lângă scopul unor intervenții valorizante pentru monument, s-a urmărit documentarea cunoștințelor tradiționale și ale procesului de meșteșug, ca mărturie a unui patrimoniu imaterial aproape dispărut. Pentru sustenabilitatea demersului, meșteri tineri au luat parte la proces, astfel încât aceste cunoștințe să rămână vii și să poată fi transmise mai departe în cadrul altor șantiere de conservare.

Din experiența de la Crivina de Sus s-a văzut că acest tip de abordare a proiectelor de conservare reprezintă ocazii bune de a susține și de a perpetua tradiția patrimoniului imaterial, local.

Echipa proiectului de la Crivina de Sus a fost acceptată și primită de **comunitatea locală**, iar membrii acesteia au sprijinit demersul de conservare în momentele cheie.

Odată cu demersul de conservare vine și prilejul ca membrii comunității să devină mai conștienți de valoarea edificiului pe care îl dețin inclusiv tinerii din comunitate, în grija cărora

vor ajunge la un moment dat aceste monumente.

Pentru sustenabilitate, impactul economic al unei conservări este important de valorificat în cadrul comunității, atât în implicarea membrilor săi în cadrul șantierului, cât și ulterior, prin sprijinirea acestora la pregătirea unei infrastructuri minimale turistice, adaptate locului.

Consecințele pe plan economic a proiectului de la Crivina de Sus ar trebui să aibă un impact în rândul finanțatorilor. Demersul și-a propus de la început să demonstreze care sunt costurile reale ale unui astfel de proiect de conservare. Bugetul proiectului s-a format prin câteva finanțări câștigate prin efortul AsoP, sponsorizări, voluntariat și sprijin al Mitropoliei Banatului.

În comparație cu proiecte de restaurare „mutilante”, realizate pe bani publici, rezultatul a fost cel așteptat, costurile aferente situându-se cu mult sub bugetele cheltuite în alte situații similare.

Important este și felul în care acești bani au fost cheltuiți la Crivina de Sus, cea mai mare parte a bugetului avându-i drept beneficiari pe meșteri, cu scopul încurajării perpetuării meșteșugului tradițional, care este cea mai mare problemă la ora actuală în zona conservării patrimoniului.

În consecință, dacă sumele uriașe cheltuite pentru astfel de proiecte ar fi folosite judicios, cu scopul real al conservării monumentelor, al formării și al încurajării meșterilor, s-ar putea realiza considerabil mai multe astfel de proiecte și rezultatele ar deveni sustenabile pe termen lung.

După cum s-a arătat în cadrul tezei, studierea bisericilor de lemn de patrimoniu necesită mai multă atenție. În acest sens proiectul de la Crivina de Sus a deschis niște **direcții noi de cercetare**, atât pentru subiectul în cauză cât și pentru domeniul bisericilor de lemn în general.

Spre exemplu descoperirile (în luna mai 2019) a scenelor biblice și ale pisaniilor pictate pe scândură, cu tot contextul istoric pe care acestea l-au relevat, au deschis o nouă etapă în cercetarea istoriei monumentului și a perioadei istorice în care biserica de la Crivina de Sus a fost construită. În acest sens, primi pași vor fi făcuți pentru căutarea informațiilor despre celelalte biserici ctitorite de către protopopol Daniil și verificarea dacă unele dintre acestea s-au păstrat. Un studiu comparativ poate aduce informații noi legat de zugravi, meșteri, ctitor, contextul socio-cultural etc.

Descoperirea îmbunătățirii terenului de fundare, realizat înaintea construirii bisericii, situație regăsită și la biserica din Căpăt (jud. Timiș), deschide o altă direcție de **cercetare asupra tipurilor de fundații ale bisericilor de lemn**, subiect necercetat până la ora actuală.

Problema evoluției istorice ale învelitorilor bisericilor de lemn (în diferite zone) este un alt subiect de mare importanță, insuficient cercetat. Dovezi precum urmele vechilor leături dispuse la un pas mare (cca. 42-45 cm), regăsit și la alte biserici de lemn din Banat, poate indica folosirea în trecut a unei dranițe ample (80-90 cm) așezată în două straturi, a unei șindrile horjite așezată într-un singur strat sau chiar a unor învelitori de paie.

Este plănuită **publicarea rezultatelor** demersului de conservare al bisericii de la Crivina de Sus din perspectivă multidisciplinară, a tuturor celor care au participat la acest proces.

Următorii pași ai implicării personale în domeniul conservării bisericilor de lemn sunt reprezentați de proiectul de conservare a bisericii de lemn din Căpăt (jud. Timiș) aflat în acest moment în desfășurare. O altă intenție este implicarea în demersul de restaurare a bisericii incendiate în anul 2015 din Povergina (jud. Timiș), care se dorește a fi o continuare,

ca școală de restaurare, a proiectului de la Crivina de Sus.

S-a ridicat de multe ori problema (chiar în această teză) dacă nu ar trebui realizată o **metodologie** în privința realizării unui proiect de conservare pentru o biserică de lemn?

În urma demersului de la Crivina de Sus s-a ajuns la concluzia că fiecare caz are **individualitatea și particularitățile** sale. Aplicarea unei metodologii ar însemna îngrădirea laturii experimentale și limitarea introducerii unor elemente noi în cadrul procesului de conservare.

Un pas important ar fi dezbateră la nivel științific al subiectului conservării bisericilor de lemn și mai ales împărtășirea experiențelor, acelor câteva exemple de bună practică din ultimii ani. Acestea ar putea forma în timp o **nouă școală de conservare** a bisericilor de lemn de patrimoniu din România, de care este mare nevoie.

Anexa reprezintă un extras din memoriul de arhitectură al proiectului de conservare al bisericii de lemn Sf. Parascheva din Crivina de Sus. Pentru dobândirea unei imagini de ansamblu asupra tuturor măsurilor prevăzute în proiectul de conservare, s-a considerat utilă prezentarea acestei sinteze.

Repere bibliografice:

Cărți:

- Ahrens, Claus**, *Die frühen Holzkirchen Europas*, Konrad Theiss, Stuttgart, 2001.
- Baboș, Alexandru**, *Tracing a Sacred Building Tradition. Wooden Churches, Carpenters and Founders in Maramures until the Turn of the 18th Century*, DigitalPrint AB, Sweden, 2004.
- Bruyton, David-Roden**, *The Wooden Churches of Eastern Europe*, Cambridge University Press, 2008.
- Choay, Francoise**, *Alegoria Patrimoniului*, Editura Simetria, București, 1998.
- Coles, John-Morton**, *Experimental Archaeology*, Academic Press, London, 1979.
- Drury, Paul și McPherson, Anna**, *Conservation Principles, Policies and Guidance*, English Heritage, 2008.
- Jokiletho, Jukka**, *A history of architectural conservation*, D.Phil. Thesis, England, 1986.
- Khodakovsky, Evgeny și Lexau, Siri-Skjold**, *Historic Wooden Architecture in Europe and Russia, Evidence, Study and Restoration*, Birkhäuser, Basel, 2016.
- Larsen, Knut-Einar și Marstein, Nils**, *Conservation of Historic Timber Structures An ecological approach*, Butterworth-Heinemann, Oslo, 2016.
- Lazea, Andreea**, *Pentru o antropologie a patrimoniului și patrimonializării. Perspective asupra monumentelor istorice în România*, Lumen, Iași, 2002.
- Opriș, Ioan**, *Monumentele istorice din România (1850-1950)*, Editura Vremea, București, 2001.
- Patterson, Joby**, *Wooden Churches of the Carpathians: A Comparative Study*, Columbia University Press, New York, 2001.
- Petzet, Michael**, *International Principles of Preservation, Monuments and Sites*, ICOMOS, Bäßler verlag, Berlin, 2009.
- Schuller, Mamfred**, *Building Archaeology, Monuments and Sites ICOMOS*, Lipp GmbH, Munchen, 2002.

Articole:

- Almevik, Gunnar și Melin, Karl-Magnus**, „Reconstruction in the Ashes of the Medieval Wooden Church of Södra Råda”, în *Traditional Craft Skills as a Source of Historical Knowledge*, Mirator 16:1, 2015, p.72-102.
- Antonescu, Virgil**, „Restaurarea câtorva Biserici de Lemn din Maramureș”, în *Revista Monumentelor Istorice*, București, 1964, p.133-150.
- Baboș, Alexandru**, „Mărturii istorice adunate în biserica de lemn din Oncești cu rezonanțe în arhitectura, arta și limba Țării Maramureșului”, în *Acta Musei Maramorosiensis*, Muzeul Maramureșului, 2019, p.7.
- Cristache- Panait**, „Cărți vechi cu însemnări din bisericile Mitropoliei Banatului”, în *Mitropolia Banatului (Revista Oficială a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului și a Episcopiei Aradului)*, 1969, p. 264-271.

Cristache-Panait, Ioana, „*Considerații privind tipologia monumentelor istorice din lemn din județul Cluj*”, în *Revista muzeelor și monumentelor - Monumente istorice și de artă*, Anul L, TOM 1, 1981, p.58-61.

Cristache-Panait, Ioana, „*Tipuri sociale și aspecte de critică socială în pictura monumentelor de lemn din centrul și vestul țării*”, în *Revista muzeelor și monumentelor - Monumente istorice și de artă*, Anul XV, TOM 1, București, 1984, p.58-61.

Cristache-Panait, Ioana, „*Valoarea Istorică a Bisericilor De Lemn*”, în *Revista Monumentelor Istorice*, Anul LXI, TOM 2, București, 1992, p. 92-99.

Cristache- Panait, Ioana și Dimitriu Florica, „*Bisericile de lemn ale Banatului*”, în *Mitropolia Banatului (Revista Oficială a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului și a Episcopiei Aradului)*, 1969, p. 550.

Cruz, Helena; Yeomans, David; Tsakanika, Eleftheria; Macchioni, Nicola; Jorissen, Andre; Touza, Manuel; Mannucci, Massimo; Lourenço, B.Paulo, „*Guidelines for the on-site Assessment of Historic Timber Structures*”, în *International Journal of Architectural Heritage: Conservation, Analysis, and Restoration*, DOI:10.1080/15583058.2013.774070.

Fancelli, Paolo, „*Conservation, restauration, restauro: brevi spigolature sulla terminologia architettonica*”, în *Conserving the authentic: essay in honour of Jukka Jokilehto*, Ugo Quintily S.p.A., Roma, 2009, p.72-102.

Ionescu, Grigore, „*Evoluția concepțiilor privind necesitatea conservării și restaurării monumentelor istorice*”, în *Revista muzeelor și monumentelor - Monumente istorice și de artă*, Anul XLVIII, TOM 2, București, 1979, p.29-36.

Ionescu, Grigore, „*Începuturile lucrărilor de restaurare a monumentelor istorice în România și activitatea în acest domeniu a arhitectului francez Andre Lecomte du Nouy*”, în *Revista muzeelor și monumentelor - Monumente istorice și de artă*, Anul XLVII, TOM 1, București, 1978, p.63-70.

Jokilehto, Jukka, „*Considerations on Authenticity and Integrity in World Heritage Context*”, în *City & Time 2 (1): 1.*, URL:<http://www.ct.ceci-br.org>

Kasal, Bo; Anthony și W.Ronald, „*Advances in in situ evaluation of timber structures*”, în *Progress in Structural Engineering and Materials*. 2004; 6:94–103 (DOI: 10.1002/pse.170).

Opriș, Ioan, „*Despre evoluția conceptelor de conservare și restaurare a monumentelor istorice*”, în *Revista muzeelor și monumentelor - Monumente istorice și de artă*; Anul XIV, TOM 1, București, 1983, p.7-16.

Popa, Atanasie, „*Biserici de lemn din Ardeal*”, în *ACMIT*, Cluj, 1938, p.55-154.

Popa, Atanasie, „*Biserici vechi din lemn românești din Ardeal*”, în *ACMIT*, Cluj, 1932, p.161-314.